GARNIZOANA ROMANĂ DE LA TIBISCUM

Cercetările arheologice făcute în ultimii ani la Tibiscum (Jupa, jud. Caraş-Severin) au scos la iveală, între alte materiale valoroase, o seamă de s t a m p i l e pe cărămizi, ţigle şi olane. Unele sînt cunoscute de mai multă vreme, atît la Tibiscum cît şi din alte aşezări romane de pe cuprinsul Daciei [1]; altele apar pentru întîia oară, deocamdată numai aici. Din prima categorie fac parte stampilele LEG XIII GEM, LEG IIII F [2] C I V, M A S Y, M I D, P C H, T L V; din a doua: C O H . . ., C O H I V N, A E P, A I M, A R F şi N P T. Majoritatea acestor stampile au literele adîncite, neîncadrate în vreun cartuş; excepţie fac COH . . ., COH I VN, ARF, MASY, care au literele în relief încadrate în cartuş, ca de altfel şi AIM, care are literele adîncite. La cinci tipuri dintre stampilele amintite mai sus, întîlnim utilizate ligaturi şi anume: COH . . ., ligatura OH; COH I VN, ligatura VN; MASY, ligatura MA; NPT, toate literile în ligatură; TLV ligatura TL.

Stampilele cele mai frecvente întîlnite sînt MID şi MASY, care apar atît în aşezarea civilă cît şi în castru. Celelalte ne sînt cunoscute deocamdată numai din castru. Ţinînd seama de această repartizare a stampilelor socotim că ele (pînă la proba contrară) se pot considera, în totalitate, ca abreviind unităţi şi formaţiuni militare care s-au succedat în cursul anilor prin castrul Tibiscum. De fapt, lista unităţilor şi formaţiunilor militare romane care s-au succedat ori au staţionat aici este, în mod incontestabil, mai mare. În această ordine de idei, astăzi ne sînt încă necunoscute siglele care abreviază *numerus Maurorum Tibiscensium* şi *Palmyreni Sagittari* [3], ambele atestate în mod cert ca staţionînd într-o vreme la Tibiscum.

Cu toate că lista unităţilor este incompletă, ea ne permite să afirmăm că Tibiscum reprezintă una din cele mai puternice garnizoane romane din

---

[1] N. Gostar, *Unităţile militare din castrul roman de la Tibiscum*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 471—477, unde se dă bibliografia a cinci tipuri de stampile descoperite la Tibiscum.

[2] În săpăturile executate între 1964—1969 nu s-a descoperit nici o stampilă de legiune.

[3] Despre *Palmyreni Sagittari* şi transformarea acestei formaţiuni în *numerus:* C. Daicoviciu — L. Groza, *Diploma militară de la Tibiscum*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 135—139; I. I. Russu, *Elemente syriene în Dacia carpatică*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 173. Despre *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium:* RE, XVII (1937), col. 2550 (Rowell).

Dacia în care s-au perindat şi au staţionat, chiar concomitent, o seamă de trupe auxiliare regulate şi neregulate. Poziţia geografică şi strategică a castrului justifică pe deplin rolul militar pe care ni-l dezvăluie numărul unităţilor şi formaţiunilor atestate prin siglele descoperite aici. În interpretarea stampilelor întîlnite pe materiale de construcţie ce ies la iveală în aşezările romane din Dacia există, în mod incontestabil, serioase dificultăţi determinate de cîteva cauze obiective. Nu cunoaştem încă toate unităţile militare romane care au staţionat permanent în Dacia şi nici pe acelea care au staţionat vremelnic. Tot aşa de puţin, dacă nu mai mult chiar, ne sînt cunoscute mişcările pe care le fac în cadrul provinciei diversele unităţi. Pentru o bună parte dintre trupele regulate şi neregulate care au făcut parte din armata Daciei Romane nu s-au putut stabili garnizoanele ce le-au avut şi nici cauzele care au determinat schimbarea garnizoanelor.

La cele de mai sus s-ar putea adăuga părerea unora care cred că o ştampilă întîlnită pe materiale de construcţie poate fi considerată militară numai dacă a fost aflată într-o aşezare militară; în caz contrar ea fiind atribuită unei oficine particulare, deci civilă. După părerea noastră, caracterul militar sau civil al unei ştampile nu poate fi stabilit bazîndu-ne pe caracterul general al aşezării, ci doar pe acela al construcţiei propriu-zise în care ştampila respectivă a fost aflată. Prezenţa unei ştampile militare într-o aşezare nu este condiţionată în mod obligatoriu de existenţa unei construcţii militare de talia castru sau castellum. Aceste ştampile pot să apară, şi apar în mod indiscutabil, peste tot unde interesele economice ale stăpînirii romane reclamă prezenţa unor mici formaţiuni militare sau executarea unor construcţii legate de exploatarea bogăţiilor subsolului. Prin urmare, raportul dintre caracterul ştampilelor şi condiţiile de descoperire a acestora ar fi următorul: ştampilele militare pot fi întîlnite foarte firesc şi în aşezări civile chiar dacă în vecinătatea lor nu există vreun castel sau castru, pe cîtă vreme ştampilele civile nu le întîlnim în construcţiile militare.

Datorită stărilor de fapt arătate mai sus, un foarte mare număr de ştampile, pînă la găsirea unui argument absolut convingător pot fi interpretate în mai multe feluri.

I. — **N P T.** Dintre ştampilele descoperite la Tibiscum, singura care poate fi atribuită fără nici un dubiu unei unităţi militare certe este NPT (fig. 1). Sigla aceasta, redată prin o ligatură ce uneşte cele trei litere, abreviază *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* [4], unitate care, după cum arată toponimicul, îşi avea garnizoana chiar în castrul Tibiscum. Pînă de curînd, acest *numerus* era cunoscut din două epitafe dintre care unul bilingv [5]. În legătură cu aceeaşi unitate sînt puse fragmentul unei stele funerare şi inscripţia fragmentară de la templul lui Malachbel din Ti-

[4] În *ActaMN*, VI, p. 175 este menţionat o parte din materialul descoperit de noi la Tibiscum, asupra căruia revenim mai jos.
[5] CIL, III, 7999 şi 14216 (SCIV, XVIII, 1967, p. 168).

biscum, ambele aflate azi în muzeul din Lugoj [6]. În ultimii doi ani, numărul dovezilor epigrafice care fac referire la această unitate militară a sporit prin descoperirea la Tibiscum, a altor patru monumente, dintre care 3 sînt stele funerare, iar al 4-lea un altar închinat divinităţilor palmyrene.

Acad. C. Daicoviciu consideră că „... şi acest *N. Palm. Tib.* s-a format, probabil sub Antoninus Pius, din acea miliţie care erau Palmyreni Sagittarii" [7]. I. I. Russu socoteşte că această transformare a avut loc în a doua jumătate a sec. II e.n., după Antoninus Pius [8].

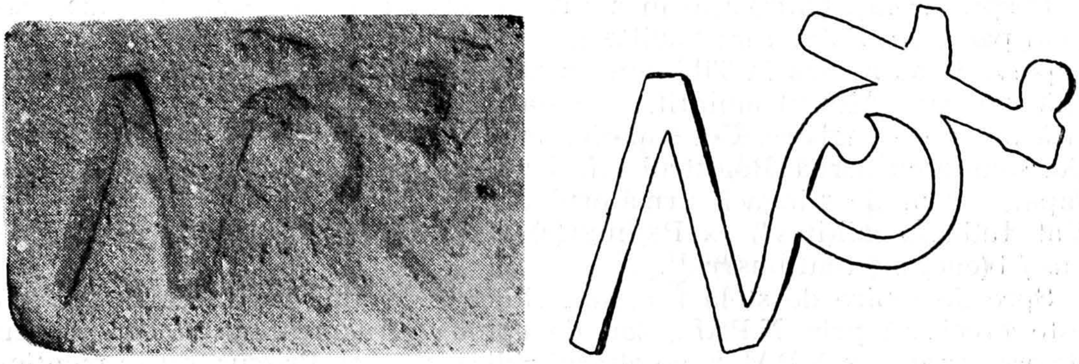

Fig. 1. — Stampila N P T (de la Tibiscum)

Una dintre inscripţiile recent descoperite la Tibiscum vine să transforme probabilitatea exprimată de acad. C. Daicoviciu în certitudine: o stelă funerară cu inscripţie bilingvă descoperită în dărîmăturile căzute din zidul castrului spre şanţul de apărare, executată din gresie sfărîmicioasă de culoare gălbuie. Tăierea unei părţi din stelă pe toată înălţimea ei ca şi urmele de buceardare care sînt vizibile pe faţa ei, dovedesc că ea a fost utilizată drept material de construcţie la ultima refacere a castrului de piatră. Dimensiunile actuale: înălţime 130 cm, lăţimea 45 cm, grosimea 11 cm. Stela este în formă de placă cu două registre, cel superior, înalt de 26 cm, redă în altorelief bustul unui ostaş cu barbă. Registrul inferior, înalt de 63 cm, formează cîmpul inscripţiei şi cuprinde, în 6 rînduri, textul latin, iar în 4 rînduri, textul palmyrean. Utilizarea monumentului ca material de construcţie şi rupturile produse în cîmpul inscripţiei odată cu prăbuşirea din zid, au făcut ca cele două texte să nu ni se păstreze integral. Chiar în această situaţie, atît inscripţia latină, cît şi cea palmyreană păstrează elemente importante. Reproducem textul inscripţiei (*ActaMN*, VI, p. 175): „[D] M, / .. V. SES(?) Ierhei / [...]

---

[6] N. Gostar, *Populaţia palmyreniană din Tibiscum*, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 299—305; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 185.

[7] C. Daicoviciu, *ActaMN*, II, p. 138; SCIV, IV, 1953, p. 544—545.

[8] *ActaMN*, VI, p. 173.

N Pal. vixit / [a]n. XXV, Ma/[l]chus et Ier/... FBM P"[9], precum şi patru rînduri de text în palmyreană cu însemnarea „a făcut Malchus lui Nesa (?) ... w ... wh. anul 470, în luna Teveth"[10].

Pentru ceea ce interesează în momentul de faţă, subliniem menţionarea unităţii *numerus Palmyrenorum* în textul latin şi a anului 470 în textul palmyrean. Pe baza celor două elemente se poate afirma că ultima refacere a castrului de la Tibiscum în care se utilizează şi această stelă funerară, a avut loc după anul 470, deci după 158/9 e.n. (cînd monumentul a fost ridicat). Indicarea unităţii chiar şi în lipsa numelui garnizoanei acesteia dovedeşte că în timpul lui Antoninus Pius *numeri* de palmyreni erau deja constituiţi.

Despre aceiaşi palmyreni încadraţi în aceeaşi unitate sau, eventual, făcînd parte din Palmyreni Sagittari, face menţiune şi un altar funerar descoperit de asemenea la Tibiscum în acelaşi loc ca şi stela funerară amintită mai sus. Altarul amintit, executat din gresie dură de culoare roşietică are două registre. Cel superior cuprinde busturile în relief ale celor doi soldaţi cu barbă. Registrul inferior este cîmpul inscripţiei pe care este săpat, destul de stîngaci, următorul text: „D.M. / Antonio / Marco / et Val. Iulian/o mil(ites?) ex Pa/lmyr(a) vix. a/n. XXX, po(suit) Ae/l. Priscus / b(ene) m(erentibus?)"[11].

Spre deosebire de stela funerară ridicată de Malchus în care unitatea este precizată prin N.PAL., sau de epitaful fragmentar, pe care găsim de asemenea „ex N.PAL.", pe altarul ridicat de Ael. Priscus, nu se menţionează decît „ex Palmyr.", care după părerea acad. C. Daicoviciu trebuie citit mai degrabă „ex Palmyr(enis)", lectură din care putem deduce că cei doi ostaşi aparţin formaţiei de Palmyreni Sagittari din care se formează *numeri* de mai tîrziu. Cît va fi stat acest numerus la Tibiscum nu se poate preciza deocamdată. Faptul că, în dărîmăturile exterioare ale castrului, apar mai multe monumente ce menţionează palmyreni şi divinităţi de ale acestora, alături de altele, în care nu se face menţiune despre ei, nu poate fi deocamdată un criteriu pentru a preciza cît timp unitatea şi-a avut garnizoana aici.

II. — **CIV.** O altă ştampilă descoperită la Tibiscum şi în alte aşezări romane, care s-ar părea că nu ridică nici o problemă în ce priveşte atribuirea ei este CIV (fig. 2). Cunoscută din descoperirile întîmplătoare făcute cu mulţi ani în urmă, ea este socotită în general ca designînd *coh. I Vindelicorum milliaria*[12]. Această cohortă este menţionată în trei diplome militare, din care una a fost aflată la Tibiscum[13]. Coh. I Vindelicorum o

---

[9] *ActaMN*, VI, p. 175. — Literele FBMP sînt citite de către acad. C. Daicoviciu: f(ilio) b(ene)m(erenti) p(osuerunt).

[10] Traducerea textului palmyrean dată în *ActaMN*, VI, p. 175 se datoreşte lui S. Sanie (Iaşi).

[11] *ActaMN*, VI, p. 175; această inscripţie a fost comunicată de noi în a. 1968, cînd acad. C. Daicoviciu a făcut observaţia că „ex Palmyr" trebuie întregit în „ex Palmyr(enis)".

[12] RE, IV, 345—346.

[13] CIL, XVI, 107.

avem amintită şi în trei inscripţii descoperite la Arcidava [14], Micia [15], iar mai nou la Tibiscum, ştampilele atribuite acestei unităţi militare fiind semnalate la Ulpia Traiana, Valea Sîngiorgiului, Tîrnăveni şi Tibiscum [16]. Recent, despre ştampilele CIV, descoperite la Valea Sîngiorgiului şi la Tîrnăveni, s-a afirmat că: „nefiind aflate în castrele sau castelele Daciei, nu pot avea caracter militar şi sînt mai curînd ştampilele unor oficine particulare" [17]. Această părere nu poate fi acceptată. Fiind material de construcţie ce putea fi foarte uşor confecţionat în oricare dintre aşezările

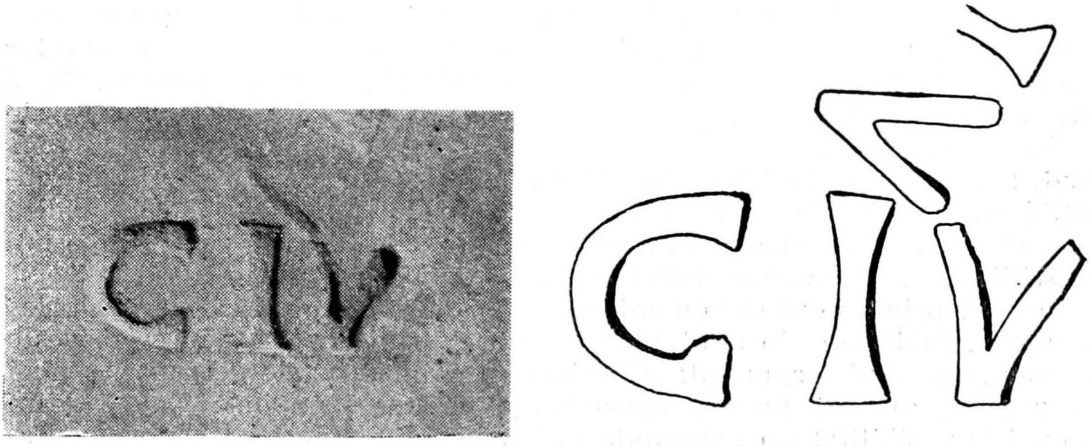

Fig. 2. — Stampila C I V

amintite, ni se pare dificil de admis existenţa unei oficine particulare care să-şi desfacă produsele pe o arie atît de întinsă, cu atît mai mult cu cît nu cunoaştem cazuri similare. Dimpotrivă, admiţînd caracterul militar al ştampilei prezenţa acesteia în mai multe aşezări poate primi o explicaţie plauzibilă.

Descoperirea unei ştampile militare într-o aşezare nu impune, în mod obligatoriu, staţionarea unităţii, designată prin sigle acolo, după cum nici nu poate fi condiţionată de existenţa vreunui castru sau castel. Detaşamentele militare specializate în confecţionarea materialelor de construcţie puteau să lucreze şi în alte aşezări, nu numai acolo unde unitatea din care făceau parte îşi avea garnizoana [18]. Adesea, materiale ceramice de construcţie confecţionate de o unitate militară le întîlnim în alte aşezări decît reşedinţa sa.

Valea Sîngiorgiului, situată în apropiere de staţiunea balneară romană Aquae, este cunoscută din punct de vedere arheologic [19]: literatura de spe-

[14] Gr. Florescu, în *Istros* (Bucureşti), I, 1934, p. 69.

[15] CIL, III, 1343; *ActaMN*, VI, 1969, p. 498.

[16] D. Protase, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 507, nota 23.

[17] N. Gostar, în *ActaMN*, V, 1968, p. 472.

[18] C. Daicoviciu, *Dacia*, III—IV, 1927—32, p. 541—542. M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 316.

[19] Cf. D. Tudor, *Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti, 1968, p. 117—118; *ActaMN*, IV, 1967, p. 473—476.

cialitate amintește aici urmele unei așezări romane precum și cariera de piatră exploatată și de daci. Tot de aici se cunoaște o inscripție funerară a unui miner. Existența unei exploatări miniere, care aproviziona cu materiale nu numai Aquae ci și Ulpia Traiana, justifică prezența ștampilei militare CIV în acest loc.

Interesarea directă a stăpînirii romane în exploatarea bogățiilor putea să determine prezența unui detașament specializat din această unitate atît pentru ridicarea unor construcții legate de exploatare, cît mai ales pentru buna funcționare a acestei cariere. Nu trebuie de asemenea uitată o realitate istorică: așezarea de la Valea Sîngiorgiului se găsește pe teritoriul rural al Ulpiei Traiana și pe drumul de acces către zona cetăților dacice controlată îndeaproape de către unitățile militare romane. Dacă mai ținem seama și de faptul că pe acest teritoriu al Ulpiei Traiana, de la Tibiscum pînă la Micia, nu mai avem nici un alt centru militar important, prezența siglei militare la Valea Sîngiorgiului este tot atît de îndreptățită ca și la Ulpia Traiana. În momentul de față, ștampila CIV ridică însă și o altă problemă mai dificilă: aparține oare ea, așa cum pînă acum se susține —, într-adevăr acelei *coh. I Vindelicorum milliaria* sau nu?

Încă în prima noastră comunicare referitoare la cercetările arheologice făcute la Tibiscum din anul 1964, ne-am exprimat rezerva în ce privește asemenea atribuire spunînd: „Considerăm că materialele descoperite pînă în prezent nu pot preciza apartenența acestei ștampile". Ne gîndeam atunci la posibilitatea ca ștampila să fi aparținut cohortei I Ubiorum. Argumentele aduse [20] ne-au făcut să ezităm în această interpretare. Argumentul hotărîtor a fost considerată diploma militară din 13 decembrie 156 sau 157 care „aduce deci dovada că sigla CIV abreviază numele acestei coh. I Vindelicorum și deci, garnizoana unității poate fi cu certitudine stabilită la Tibiscum" [21].

Una dintre ultimele descoperiri la Tibiscum în toamna anului 1969 ne permite să afirmăm că sigla CIV nu designează coh. I Vindelicorum: o ștampilă pe cărămidă cu literele în relief încadrate într-un cartuș este COH. I VN (fig. 3). Ea nu mai lasă nici un dubiu în ce privește apartenența ei. COH. I VN. abreviază coh. I Vindelicorum. Noua ștampilă de la Tibiscum (care aparține așadar evident acestei unități militare) ridică în mod firesc întrebarea: Ce unitate se ascunde sub ștampilele cărămizilor marcate cu CIV? Întrebarea este cît se poate de firească prin faptul că ambele ștampile CIV și COH. I VN au fost aflate în același castru. În această situație ni se pare greu de admis ca una și aceeași unitate militară să fi avut, în același castru, două ștampile complet diferite cînd, foarte ușor putem presupune, cum adesea se întîmplă, că este vorba de două unități diferite cu aceleași inițiale. Problema ridicată de ștampila CIV ar fi primit un răspuns aproape definitiv în cazul în care pe ea sau pe aceea a coh. I Vindelicorum am fi avut indicat efectivul unității. Cum acest lucru nu-l avem, iar în Dacia (ceeace arată cele trei diplome militare care men-

[20] D. Protase, *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 505—508.
[21] N. Gostar, *ActaMN*, V, 1968, p. 473.

ţionează cohorta vindelicilor) nu a staţionat decît o singură cohortă cu acest nume care era „milliaria", CIV nu poate să mai fie atribuită cohortei abreviată de sigla COH. I VN.

Coh. I Vindelicorum, pe lîngă cele trei diplome mai este menţionată şi pe două inscripţii, una aflată la Arcidava şi a doua descoperită de noi la Tibiscum. De remarcat, în legătură cu cele două inscripţii, este faptul că pe niciuna nu găsim menţiunea „milliaria". Lipsa abrevierii pentru milliaria de pe ştampilele şi monumentele care menţionează în Dacia coh. I

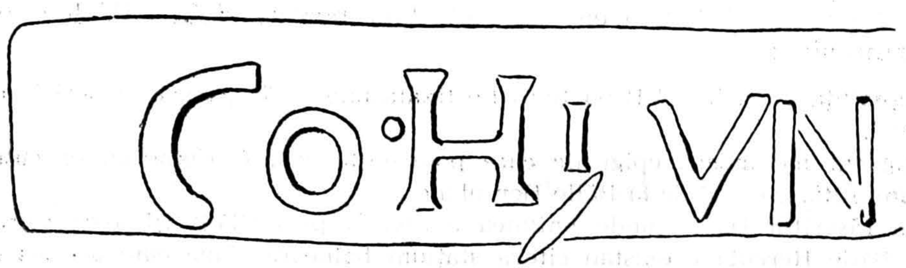

Fig. 3. — Stampila C O H I V N

Vindelicorum este de înţeles. Nefiind decît o singură unitate cu acest nume, confuzia era exclusă chiar dacă efectivul nu este indicat.

Cu aceste precizări care, pe de o parte întăresc justeţea întrebării pe care o ridică CIV, pe de alta arată în mod categoric că nu poate fi vorba de o abreviere privind coh. I Vindelicorum, socotim că trebuie să găsim o altă explicaţie a acestei sigle decît cea dată pînă astăzi. În stadiul actual al cunoştinţelor referitor la unităţile militare romane din Dacia, sigla CIV nu poate fi atribuită decît cohortei I Vindelicorum sau cohortei I Ubiorum. Prima posibilitate este exclusă, atît de noua ştampilă, COH. I VN. cît şi de considerentele arătate mai sus. Rămîne să vedem în ce măsură a doua posibilitate poate fi susţinută.

D. Protase şi N. Gostar sînt categoric împotriva atribuirii ştampilei CIV cohortei I Ubiorum, deoarece acestei cohorte i-ar corespunde sigla CIVB şi nu CIV cum credea Szilágyi [22]. Coh. I Ubiorum o avem amintită la Băile Herculane în altarul închinat de prefectul acestei unităţi lui Her-

[22] N. Gostar, *ActaMN*, V, p. 472, nota 15.

cules[23], şi în două diplome militare descoperite la Tibiscum[24] şi Nova Zagora[25]. Ştampile, care să aparţină în mod sigur[26] acestei unităţi ar fi cunoscute la Odorheiul Secuiesc, Ozd şi Sighişoara. Christescu indică şi o ştampilă provenind de la Tîrnăveni (Diciosînmartin)[27]. În ce priveşte ştampilele CIVB de la Sighişoara, atît D. Protase cît şi I. Mitrofan[28] sînt de acord în a recunoaşte că au fost aduse din altă parte în muzeul sighişorean, probabil de la Odorheiul Secuiesc. E o părere astăzi confirmată de faptul că, în săpăturile executate la Sighişoara, în castrul de pe „Podmoale" (Burgstadel) nu s-a aflat nici o ştampilă cu atare siglă. Cu această constatare încercarea de a fixa garnizoana Coh. I Ubiorum la Sighişoara cade. Aici este atestată deocamdată numai Leg. XIII Gemina.

După alţi cercetători, coh. I Ubiorum putea să-şi aibe garnizoana la Orheiul Bistriţei sau, probabil, la Odorhei. Precizările făcute[29] privind amplasarea garnizoanei coh. I Hispanorum milliaria la Orheiul Bistriţei exclud posibilitatea amplasării în acelaşi castru a garnizoanei coh. I Ubiorum. Astfel singura alternativă ce mai rămîne pentru garnizoana unităţii abreviate cu CIVB ar fi Odorheiul Secuiesc, dacă nu cumva Tîrnăvenii unde Christescu menţionează un castru[30]. Dar CIVB nu abreviază coh. I Ubiorum, după cum nici CIV nu este sigla care să designeze coh. I Vindelicorum. Motivele care fac să dăm pentru sigla CIV lectura coh. I Ubiorum sînt:

1. Reşedinţa unităţii CIVB poate să fie fixată undeva în partea de răsărit a Daciei Superior[31].

2. Singurul monument epigrafic care pomeneşte coh. I Ubiorum, exceptînd diploma amintită, este cel de la Băile Herculane.

3. Din răsăritul Daciei unde unitatea abreviată prin CIVB îşi avea garnizoana, pînă la Băile Herculane existau citeva staţiuni balneare, după cum acestea existau chiar şi în estul Daciei, fapt ce ne face să ni se pară puţin plauzibil ca prefectul acestei cohorte (coh. I Ubiorum) să fi străbătut întreaga Dacie pentru a-şi căuta sănătatea.

4. Ştampilele CIV in care vedem abrevierea coh. I Ubiorum sînt grupate, exceptînd Tîrnăvenii, pe un teritoriu în care s-au găsit şi celelalte două menţiuni epigrafice ale acestei unităţi.

5. Sigla CIVB nu poate fi atribuită numai cohortei I Ubiorum, ci şi, tot atît de bine, cohortei I Ulpia Brittonum milliaria. Despre cohors I Ulpia Brittonum milliaria se ştie în mod sigur că începînd cu anul 106 „a stat fără întrerupere în nord-vestul Daciei, într-un lagăr rămas deocamdată necunoscut (Porolissum?)"[32]. Ştampi-

[23] CIL, III, 1571.
[24] CIL, XVI. 107.
[25] CIL, XVI, 90.
[26] D. Protase, *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 507.
[27] V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937, p. 191.
[28] I. Mitrofan — G. Moldovan, în *ActaMN*, V, 1968, p. 106—107.
[29] M. Macrea, SCIV, XVIII, 1967, p. 119—120.
[30] V. Christescu, *op. cit.*, p. 120 şi 170.
[31] SCIV, XVIII, 1967, p. 119—120.
[32] C. Daicoviciu — D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 168.

lele cu CIVB provin dintr-o regiune mai apropiată de garnizoanele probabile ale *coh. I Ulpia Brittonum.*

În concluzie, referitor la ştampila CIV şi problemele pe care ea le ridică, putem spune următoarele:

— Abrevierea pentru coh. I Vindelicorum este COH. I VN şi nu CIV;

— CIV abreviază *coh. I Ubiorum;*

— Sigla CIVB poate fi citită mai degrabă *coh. I Ulpia Brittonum,* decît *coh. I Ubiorum.*

III. — **M I D.** Cercetările arheologice din ultimii ani făcute atît în castru cît şi în aşezarea civilă de la Tibiscum permit să afirmăm că ştampila cea mai des întîlnită aici este MID (fig. 4). Datorită faptului că ştampila — mai este cunoscută şi din alte aşezări romane — descoperirile mai vechi o semnalează la Apulum şi Zăvoiu[33], iar recent a fost aflată şi la Bolvaşniţa[34] — socotim că nu mai poate fi pus la îndoială caracterul militar al acesteia. Prezenţa ştampilei la Zăvoiu şi Bolvaşniţa este foarte firească. Ambele aşezări se găsesc pe teritoriul rural care

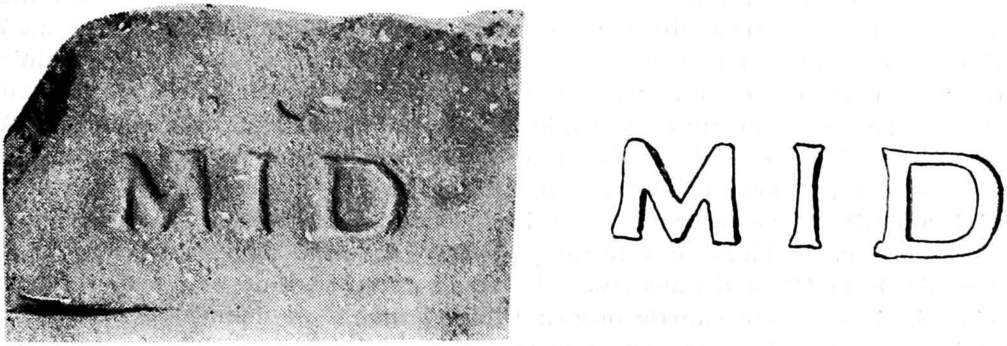

Fig. 4. — Stampila M I D

aparţine municipiului din vecinătatea confluenţei Bistrei cu Timişul. Tibiscum făcea parte, iniţial în mod cert, din teritoriul rural al Ulpiei Traiana, aşa după cum o dovedeşte una dintre inscripţiile descoperite de noi. O dată cu ridicarea la rangul de municipiu, Tibiscum primeşte la rîndul său un teritoriu rural. Spre Ulpia Traiana acest teritoriu se întindea pînă la Pons Augusti care rămînea şi pe mai departe în teritoriul rural al metropolei, fiind (după părerea noastră) chiar staţiunea de intrare în acest teritoriu.

O inscripţie aflată la Micia[35], ridicată de sclavul vamal Felix, menţionează în interiorul Daciei două staţiuni vamale: Micia şi Pons Augusti. Fără a insista asupra discuţiilor şi părerilor referitoare la amplasarea în

[33] N. Gostar, *ActaMN*, V, p. 472, nota 14 şi p. 473, nota 19. Cf. C. Daicoviciu, AISC, IV, p. 307—308.

[34] Sondajul făcut de Fl. Medeleţ în toamna a. 1968, descoperind o stampilă, confirmă existenţa unei aşezări romane la Bolvaşniţa.

[35] CIL, III, 7853=1351.

general a stațiunilor vamale, menționăm doar faptul că majoritatea covîrșitoare a acelora cunoscute din portorium Illyrici, din care făcea parte și Dacia se găseau la frontierele dintre provincii și, din acest punct de vedere, atît Micia cît și Pons Augusti sînt două cazuri aparte. Mai mult chiar, ambele așezări sînt amplasate pe drumuri care, la intrarea în provincie, au stațiuni vamale. Pentru drumul de pe culoarul Cerna-Timiș-Bistra, exista stațiunea vamală de la Dierna, iar pentru cel ce flanca malul stîng al Mureșului la Partiscum se afla amplasat un oficiu vamal.

Încercarea de a explica rostul acestor stațiuni vamale, cu toate variantele ipotetice formulate pînă acum, nu rezolvă decît parțial și în mod discutabil problema pe care o ridică în chip firesc prezența lor în interiorul provinciei. Dacă pentru Pons Augusti (localitate plasată pe drumul Tibiscum—Ulpia Traiana) poate fi invocată împărțirea Daciei în trei, aceasta cu atît mai mult cu cît inscripția ce îl amintește ca punct vamal este posterioară anului 170 [36], pentru Micia aflarea unei explicații similare nu este posibilă și argumentarea într-altfel a existenței aici a unui oficiu vamal provincial nu ar face decît să nege atît rostul drumului de pe Mureș, cît și rostul importantului punct vamal de la Partiscum.

Această stare de fapt nu poate în nici un caz să pună la îndoială o realitate existentă în ce privește stațiunile vamale de la Micia și Pons Augusti, chiar dacă în interiorul provinciei, nu sînt cunoscute *deocamdată* cazuri similare. Este vrednic de reținut și deosebit de semnificativ faptul că ambele stațiuni vamale amintite mai sus se găsesc pe teritoriul rural al Ulpiei Traiana, ceeace face să ne gîndim că avansarea sclavului Felix de la Micia ca șef al oficiului vamal de la Pons Augusti explică și rostul celor două puncte vamale. Ambele stațiuni se găsesc la marginea teritoriului amintit. Micia se găsește de la început în această situație, iar Pons Augusti o avea după ce Tibiscum este ridicat la rang de municipiu. Prin urmare stațiunile vamale de la Micia și Pons Augusti trebuie considerate nu ca puncte vamale ale provinciei, ci ca puncte vamale proprii Ulpiei Traiana, ele delimitînd întinderea teritoriului metropolei spre sud-vest și nord-vest. Este foarte probabil că asemenea stațiuni vamale amplasate exclusiv pe teritoriul Ulpiei Traiana să fi existat și pe drumul ce vine de la Apulum ca și pe acela dinspre Valea Jiului.

Pe culoarul Timișului spre sud, fără îndoială că teritoriul municipiului Tibiscum nou creat depășea Bolvașnița, atît această localitate cît și Zăvoiul găsindu-se în mod firesc sub influența, dependența și controlul economic și militar exercitat de Tibiscum chiar înainte de ridicarea lui la rang de municipiu. La Zăvoi exista un castru de pămînt care nu a fost utilizat decît în timpul războaielor de cucerire a Daciei [37]. Lîngă acest castru, spre așezarea de astăzi, către Valea Bistrei se întinde așezarea civilă romană necercetată încă, deci necunoscută în ce privește caracterul ei. Bolvașnița însă (enumerată între localitățile unde se exploata aurul în timpul stăpînirii romane) justifică pe deplin prezența ștampilei MID. Recunoașterile și sondajul executat în anul 1968 la Bolvașnița au confirmat existența unei așezări romane, iar prezența ștampilei MID la Zăvoi trebuie să

---

[36] N. Gostar, *Vămile Daciei*, în SCIV, II, 2, 1951, p. 170; IV, 1953, p. 784—793.
[37] Secțiunea făcută de către H. Daicoviciu pe una dintre laturi arată că ne găsim în fața unui „castrum aestivum".

pagini lipsa

Această serie de reprezentări inedite, sau doar amintite în literatura de specialitate, se înscriu în bogatul repertoriu de monumente bacchice descoperite în Dacia [41], repertoriu pe care — după cercetarea minuțioasă a materialelor existente în muzeele din țară — ni-l propunem să-l alcătuim, pe cît posibil exhaustiv.

CONSTANTIN POP

DES REPRÉSENTATIONS BACHIQUES ROMAINES EN TRANSYLVANIE

(Résumé)

Pour réaliser un répertoire concernant les représentations dionysiaques découvertes en Dacie romaine, l'auteur signale un nombre de 20 pièces inédites ou seulement mentionnées dans la littérature de spécialité. Les monuments sont en marbre (8 pièces, n° 1—8), en bronze (6 exemplaires, n° 9—14), et en terre cuite (6 morceaux, n° 15—20).

À la catégorie des représentations en marbre appartiennent: une tête de bacchante (n°1, fig. 1/1), une autre représentant probablement un Bachus (n° 2, fig. 1/2), un torse de Dionysos (n° 3, fig. 1/3), une statuette fragmentaire présentant la même divinité (n° 4, fig. 1/4), un fragment sculptural avec Silène (n° 5, fig. 1/5), une plaque votive avec Pan (n° 6, fig. 1/6), un bloc avec représentations dionysiaques (n° 7, fig. 1/7) et un relief avec inscription (n° 8, fig. 1/8).

Le groupe des pièces en bronze se compose: d'une statuette de Dionysos (n° 9, fig. 2/1), une tête d'une statuette féminine présentant une bacchante ou la déesse Libera (n° 10, fig. 2/2), une anse de situle avec Pan (n° 11, fig. 2/3), deux veilleuses, l'une avec Silène (n° 12, fig. 2/4), l'autre avec une masque bachique (n° 13, fig. 2/5) et une statuette de Silène (n° 14, fig. 2/6) considérée par l'auteur comme un faux.

Les terres cuites sont formées des pièces suivantes: un fragment de statuette avec Pan (n° 15, fig. 3/1), une tête de Satyre (n° 16, fig. 3/2), trois veilleuses avec des masques comiques (n° 17—19, fig. 3/3—fig. 3/5) et un vase fragmentaire avec une scène bachique (n° 20, fig. 3/6).

[41] Studiile privind cultul lui Liber Pater în Dacia, apărute în ultimii ani: A. Bodor, *Adalékok a helyi elem fennmaradásának kérdéséhez a rómaikori Dáciában. A Liber és a Libera kultusz*, în *Studia*, ser. IV, fasc. 1. Historia, 1960, p. 25—58; *Der Liber- und Libera-Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der bodenständigen Bevölkerung im römerzeitlichen Dazien*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 211—239; C. Pop — Z. Milea, *Monumente sculpturale din Dacia romană în legătură cu cultul lui Liber Pater*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 195—208; C. Pop, *Cîteva reprezentări aparținînd cultului dionysiac în Dacia*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 169—181; A. Bodor, *Note asupra artei romane provinciale. Pe marginea cărții prof. J. M. C. Toynbee*, în *ActaMN*, V, 1968, referiri la monumentele bacchice, p. 501—504; C. Pop, *Două fragmente sculpturale dionysiace din Dacia romană*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 531—532; *Dacia*, XII, 1968, p. 413—416.